

Xankişi MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: kankishimamedov_53@mail.ru

AZƏRBAYCAN NİTQ FOLKLORUNUN PAREMIOLOJİ MÖCÜZƏSİ: DODAQDƏYMƏZ ATALAR SÖZLƏRİ

Açar sözlər: folklor, atalar sözləri və məsəl, dodaqdəyməz, dodaqdəyməz atalar sözləri, qoşma, gəraylı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Ali.

SUMMARY

PAREMIOLOGICAL MIRACLE OF THE AZERBAIJAN SPEECH FOLKLORE DODAGDAYMAZ (a kind of ashug poem in which labial are not used) PROVERBS

This is the first time the dodagdaymaz proverbs and sayings not found in any research sample have been discussed in this article. It is noted that, none of the following letters should be used in dodagdaymaz: m, b, p, v, f, o, ö, u and ü. Unfortunately, we are witnessing a violation of this law in recent written statements. The most beautiful examples of dodagdaymaz are found in the works of Ashig Alasgar, Ashig Ali and many classical ashugs and poets. It is also noted that the dodagdaymaz are associated with the name of Ashig Ali. Although the literature indicates that it is written mainly in the form of goshma, currently, there are examples of dodagdaymaz poetry in various forms: dodagdaymazgerayli, dodagdaymazghazal, dodagdaymaz derivative goshma, dodagdaymaz derivative gerayliand etc. The article discusses the diversity of dodagdaymazs that are an integral part of Azerbaijani folklore and the importance of systematically studying these patterns and instilling them in the younger generation.

Key words: folklore, proverbs and sayings, dodagdaymaz, dodagdaymaz proverbs, goshma, gerayli, Ashig Alasgar, Ashig Ali.

РЕЗЮМЕ

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЕ ЧУДО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РЕЧЕВОГО ФОЛЬКЛОРА

Впервые в статье рассматриваются пословицы и притчи, в которых отсутствуют губные звуки, не встречающиеся ни в одной исследовательской работе. В ней указывается, что в этих жанрах нельзя использовать ни одну из следующих букв: m, b, p, v, f, o, ö, u и ü. К сожалению, в последнее время мы стали свидетелями нарушения этого закона в произведениях данного образца. Самые красивые образцы такого рода встречаются в творчестве Ашуга Алескера, Ашуга Али и многих классических ашугов и поэтов. Также отмечается, что стихи, в которых отсутствуют губные звуки, связаны с именем Ашуга Али. Хотя в литературе показано, что они написаны в основном в форме «гошма», в настоящее время существуют примеры различных форм поэзии, в которых отсутствуют губные звуки. В статье обсуждается разнообразие данных форм поэтического слова, которые являются неотъемлемой частью азербайджанского фольклора, и важность систематического изучения этих примеров и привития их подрастающему поколению.

Ключевые слова: фольклор, пословицы и притчи, чмоканье губ, пословицы чмокания, двустипия, матерные слова, Ашуг Алескер, Ашуг Али.

Dodaqdəyməz şeir formaları haqqında müxtəlif ədəbiyyatlarda müəyyən qədər fərqli yanaşmalara rast gəlirik. Yəni söhbət dodaqdəyməzlərdə işlədilməyən hərflər-

dən gedir. Demək olar ki, əksər ədəbiyyatlarda dodaqdəyməzlərdə işlədilməyən hərflər aşağıdakılar göstərilir: m, b, p, v, f. Bəzi mənbələrdə "z" samitini də bu sıraya daxil edirlər. Əslində bizə elə gəlir ki, bu samitin dodaqdəyməzlərə aidiyyəti yoxdur. Yeri gəlmişkən, dodaqdəyməzlər Aşıq Alının adı ilə bağlıdır. Məhərrəm Qasımlı və Mahmud Allahmanlının "Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri" (1) kitabının doxsan beşinci səhifəsində oxuyuruq: "dodaqdəyməz" – müxtəlif şeir şəkillərində dodaqların bir-birinə dəyməsinə səbəb olan m, b, p, v, f samitlərinin işlədilməməsidir. Bu samitlərdən "v" və "f" səslərinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə tam toxunmasa da, toxunmağa meyilli olduqlarından (buna "yarımtoxunma" deyirlər) dodaqdəyməz şeirlərdə onlardan istifadə olunması məsləhət görülür. Dodaqdəyməz türk dilində "ləbdəyməz" adlanır. Şamil Dəlidağın dodaqdəyməzlər haqqında qeyd edir ki, mütləq şəkildə aşağıdakı hərflərin heç biri işlədilməməlidir: m, b, p, v, f, o, ö, u və ü. Göründüyü kimi, klassik ədəbiyyatlarda göstərilən dodaqdəyməz m, b, p, v, f samitlərinə o, ö, u və ü saitləri də əlavə olunur. o, ö, u və ü saitlərinin tələffüzündə dodaqlar xeyli tərpənir və deformasiyaya uğrayır. Odur ki, bəlkə də "dodaqdəyməz" ifadəsinin yerinə "dodaqtərpənməz" ifadəsi işlənsə, daha yaxşı olar. Doğrudur, ədəbiyyatlarda "dildönməz"/diltərpənməz formalı şeirlər mövcuddur. Amma "dildönməz"/diltərpənməz ayrıdır, dodaqtərpənməz ayrı. "Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri" kitabında (1, 90) qeyd olunur ki, "dildönməz"/diltərpənməz dilin ağız boşluğunda dönməsinə səbəb olan "l" və "r" samitlərinin işlənmədiyi sözlərdən qurulan gəraylı, qoşma və təcnislərə verilən addır.

Dodaqdəyməzin ən gözəl nümunələrinə Aşıq Ələsgərin "Gədə" divanısını, "A yağa-yağa", "Ayağa-ayağa", "Ay eylər qıj-qıj", "Qıjhaqıj", "Nədi adı", "Sə qalı tez-tez", "Çata-çat" qoşmalarını, "Nə yaxşı-yaxşı" cığalı təcnisini, Aşıq Alının "Ha sarı dağlar", "Aranı tez-tez", "Yaralar yarı", "Ayalı keçdi", "Ay edər qıj-qıj", "Keçsin" "Ha qala-qala" qoşmalarını, Aşıq Alının "Nə yaxşı yara", "Yara yar", "Yar asa səni" cığalı təcnislərini misal göstərmək olar. Onu da qeyd edək ki, klassik dodaqdəyməzlərin heç birində yuxarıda qeyd olunan doqquz hərfin heç birinə rast gəlmirik. Təəssüf ki, son zamanlar yazılan dodaqdəyməzlərdə bu qanun pozulur və o, ö, u və ü hərfləri həmin nümunələrdə öz əksini tapır. Bir daha qeyd edirik ki, bu yolverilməzdir. Əgər yolverilən olsaydı, onda ustadlarımız Aşıq Ələsgər də, Aşıq Ali da bundan istifadə edərdilər. Nümunə üçün Aşıq Ələsgərin "Çata-çat" dodaqdəyməzini nəzər yetirək:

El yeridi, yalqız qaldıq səhrada,
Çək əstərin, çal çatığın çata-çat!
Hərcayılar səni saldı irəğa,
Həsət əlin yar əlinə çata-çat.
Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eləyər yaz qara,
Axar çaylar, gələr daşlar çataçat.

Ələsgərin xətti çıxdı çal indi,
 “Hey”i “yey”ə, “dal”ı “rey”ə çal indi,
 Hərcayının kəlləsindən çal indi,
 Çal çəngəlin, çək ciyərin çata-çat.

Q.Namazovun 2004-cü ildə tərtib etdiyi "El çələngi" (xalq şerindən seçmələr) kitabında Növrəs İmana aid "Qala, yar qal" dodaqdəyməzinə diqqət etsək, görürük ki, son bənddə Növrəs İmanın adı çəkilir və burada dodaqdəyməzin şərtləri pozulur. Belə ki, Növrəs sözündə "v" hərfinin, İman sözündə isə "m" hərfinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə dəyir. Başqa sözlə, bunlar dodaqdəyməz hesab edilmir. Əlbəttə, güman edirik ki, bu diqqətsizlik ucundan baş verən xətdir. Sözsüz ki müəlliflər bu kitabları tərtib edəndə gərək çox diqqətli olaydılar. Təəssüf ki, biz bunun əksini görürük. Həmin şeirin axıncı bəndinə diqqət edək (4, 239):

Çarx hərləndi, qara gəldi sənə yaz,
 Xətəli gərmişdən axtar sən ayaz.
 Novrəs İman dərdin desin sənə, yaz,
 Həsəti sinəndə qala, yar, qala.

Eyni nöqsana İslam Ələsgərin 2018-ci ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatında nəşr edilən "Sazlı-sözlü Göycə" (II kitab) kitabında da rast gəlirik. Bu kitabda da "Qala, yar, qala" (5, 226) və "Nə qala sən, sən" (5, 227) şeirləri dodaqdəyməz olmadığı halda dodaqdəyməz kimi təqdim olunur.

Ədəbiyyatlarda əsasən qoşma formasında yazıldığı göstərilə də, hazırda müxtəlif şəkildə dodaqdəyməz şeir nümunələrinə rast gəlirik. Dodaqdəyməz qoşma, dodaqdəyməz gəraylı, dodaqdəyməz divani və s. Şamil Dəlidağ klassik formada olan dodaqdəyməzlərə xeyli yeni formalı nümunələr daxil etmişdir. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: dodaqdəyməz **törəməqoşma**, dodaqdəyməz əvvəl-axır törəmə qoşma, dodaqdəyməz qoşa-yarpaq əvvəl-axır törəmə qoşma, dodaqdəyməz qoşa-yarpaq qoşma, dodaqdəyməz sallama gəraylı, dodaqdəyməz **törəmə gəraylı**, dodaqdəyməz əvvəl-axır törəmə gəraylı, dodaqdəyməz qəzəl, dodaqdəyməz **törəmə qəzəl**, dodaqdəyməz cinaslı qəzəl və s. Göründüyü kimi, xeyli sayda yeni formalı dodaqdəyməz şeir nümunələri mövcuddur və bu ayrıca bir tədqiqat mövzudur.

Yuxarıda qeyd edilən "törəmə"terminin ilk dəfə Şamil Dəlidağ tərəfindən işlənməmişdir. Törəmə şəklində olan şeirlərə bir yenilik də bu məqalənin müəllifi (X.M) tərəfindən edilərək ilk dəfə şeirin yeni "tərsinə törəmə" forması yaradılmışdır. Başqa sözlə, "tərsinə törəmə" ifadəsi də ədəbiyyata bizim tərəfimizdən gətirilmişdir. Bu barədə Şamil Dəlidağın və Ağa Laçınlının yazılarında qeyd olunmuşdur. Ağa Laçınlı yazır ki, Xankişi Bəxtiyar min illik Azərbaycan ədəbiyyatında hələ indiyə qədər heç kimin müraciət etmədiyi, yalnız son əsrdə şair Şamil Dəlidağın və ondan sonra isə Mürvət Qədimoglundun yaradıcılığında rast gəlinən şeirin "törəmə" formasına da müraciət etmiş və hətta o, sələflərindən bir addım irəli gedərək şeirin "tərsinə törəmə" formasını yaratmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu cür "tərsinə törəmələr" ilk dəfə Xankişi Bəxtiyar tərəfindən yazılıb və bu onun adıyla

bağlıdır (3, 4). Bu məqalədə hər hansı bir tədqiqat nümunəsində rast gəlmədiyimiz **dodaqdəyməz atalar sözləri və məsəllərdən** söhbət gedir. Əlbəttə, dodaqdəyməz atalar sözləri və məsəllər də ayrıca bir tədqiqat mövzudur.

Bəri başdan deyək ki, Azərbaycan folklorunda dodaqdəyməz atalar sözləri yetərincədir. Bir deyil, beş deyil. Bu haqda bəzi fikirlərimizi və bəzi nümunələri diqqətinizə çatdırmağa çalışacağıq. Bu dodaqdəyməzlər müxtəlif mövzulu vahidlərdir. Fauna haqqında dodaqdəyməz atalar sözlərinə diqqət edək:

- Ağac acı, can şirin;
- Ağac yaş ikən əyilər;
- Dağ dağa arxadı;
- Dağdan gələn dağa gedər;
- Daş daş sındarar;
- Dərin çaylar səssiz axar;
- Dəryaya qətrə neylər;
- Elə zılxın elə də qazanı olar;
- Qara əncirin irisi, ağ əncirin xırdası;
- Yaş ağac tez əyilər;
- Yaş taxıldan daşlı taxıl yaxşıdır.

Flora haqqında bəzi dodaqdəyməz atalar sözləri:

- Arı yalançını sancar;
- Aslan əniyi yenə aslandır;
- Aslanın nə erkəyi, nə dişisi;
- At işlər, eşşək dişlər;
- Atı atası ilə tanıyarlar, qatırı anası ilə;
- Atın arığına qarı deyərlər, igidin arığına dəli;
- Atlı atını sazdiyir, atsız qıçını;
- Ayıya dayı deyir - işi xatirinə;
- Camı yanan eşşək atdan yeyin gedər;
- Çaqqal sarı itin dayısıdır;
- Çala-çala çalağan olar;
- Dişi aslan da aslandır;
- Elə elə ki, qatıq satan yenə gəlsin;
- Erkək aslan şirdi, diş aslan şir deyil?!
- Eşşək aldı, qatır çıxdı;
- Eşşək işlər, at yeyər;
- Eşşəyin camı yananda atdan yeyin qaçar;
- İlanın ağına da lənət, qarasına da;
- İlanın zəhərrisi daş altındadı;
- İt dişiyən, igit işiyən tanınar;

- İt nə qanır, qayğanax nədi?;
- İt yala, qız şala;
- İtin adın an, ağacı əlinə al;
- İtin alası çaqqalın dayısıdı;
- İtin dişinə it dayanar;
- İtsiz kənddə ağaşsız gözəllər;
- Keçi handa, qaya handa;
- Keçi keçidi ki, yatdığı yeri dırnaxlar;
- Keçi yatduğu yeri eşər, yatar;
- Qarğa qarğanı tanıyar;
- Qarğanın səsi çıxanda qar gələr;
- Şirin yalannan acı həqiqət yaxşıdı;
- Tazını xaltası ilə tanıyarlar;
- Yaxşı at igidin yaraşığıdır;
- Yalançıdan it yaxşıdır;
- Yatağan aslandan gəzəyən it yaxşıdı;
- Yəəsiz it sərçədən qaçar;
- Yəəsiz itə daş atallar.

İndi isə müxtəlif mövzulu dodaqdəyməz atalar sözlərinə nəzər yetirək:

- Ağıllı qışın qeydinə yayda qalar;
- Ağıllının əli işlər, ağılsızın dili;
- Ağır qazan gec qaynar;
- Ağır layanı ağır laylar;
- Ağız yandıran aşı qaşığı tanıyar;
- Axçanı axça qazandırar;
- Axdı qan, çıxdı can;
- Alıq aşırının, alıqını aşırarlar;
- Alınan qalar;
- Ana haqqı -Tanrı haqqı;
- Aralayıcıya yara əksik degil;
- Arxasından kəsər, ətəyinə calayar;
- Arsız yer altında gərək;
- Aşiq el atasıdı;
- Ata-ana ikinci Allahdır;
- Az danış, yaxşı danış;
- Can de, can eşit;
- Cəyil nə bilir, əhil nə çəkir?!
- Cin ayrı, şeytan ayrı;

- Çalışan qazanar;
- Çərçinin ana-atası ayaqları altındadı;
- Daz daznan yatdı, daz da naz atdı;
- Dəli qız dayısından yaşınar;
- Dərd çəkənə gərəkdi;
- Dərd dərdə dəyər, sızlar;
- Dərd dərdi açar;
- Dığ-dığ qardaşı qardaşdan ayırar;
- Dil ağrıyan dişə dəyər;
- Dil yarası, il yarası;
- Dilin kilidi dişdir;
- Diriyə dirlik gərək;
- Diz ağrısını can çəkər;
- Ehtiyac igidi də sarsıdar;
- Ehtiyat ehtiyacdən yaranar;
- Ehtiyat igidin yaraşığıdı;
- Ehtiyat şərtəndir;
- El ağzı yel ağzı;
- El atanı haqq da atar;
- El igidləri ilə tanınar;
- El qalxdı, sən də qalx;
- El səsi haqq səsi;
- Elə ağız əyən ağzı əyilər;
- Elə danış yalanı, dingildəsin qalanı;
- Elə edən sənə də edər;
- Eşik qar, içəri dar;
- Əcəl Allahdan gələr;
- Əcələ şeytandandır;
- Əl də sizin, ətək də sizin;
- Əl əli tanıyar;
- Əl kəsənin əlini kəsərlər;
- Əldən qalan əlli il qalar;
- Ələ də yetir, əlləzə də;
- Ələ gələn qazanardı;
- Əli daş altındadı;
- Əli gətirər, dili itirər;
- Əliəyrinin əlini kəsərlər;
- Əlinə gələni ələkdən keçirir;

- Ər gedər, adı qalar;
- Ər gərək, tez gərək;
- Ərə gedən qızların dili altında qənd gərək;
- Ərli ağlar, ərsiz ağlar;
- Gec gələr, ağır gələr;
- Gecənin xeyrindən səhərin şəri yaxşıdı;
- Get naxıra, gəl axıra;
- Gəlin gəlin deyil, gəldiyi yer gəlindi;
- Gəzən ayağa daş dəyər;
- Halal ye, halal danış;
- Halalzadə dayıya çəkər;
- Hənək, hənək – axırı dəyənək;
- Hər ağıl/ağızeyni deyil;
- Hər igid adıyla tanınar;
- Hər şey nazikliyindən sınar, insan qalınlığından;
- Hər şeyin xiridarı gərəkdi;
- Hırnan gələn zırnan gedər;
- Xeyir Allahdan, şəhər şeytandan;
- Xəncər çıxdı, qan çıxdı;
- Xəstənin qızıl taxt nəyinə gərək?!
- İgid arxasında igid gizlənər;
- İgid əyildi – sındı;
- İgid ləqəbilə tanınar;
- İgid ya tər altda, ya yer altda;
- İgid yarasına igid qatlaşar;
- İgidə ehtiyat şərtüdür;
- İgidin əli işdə gərək;
- İki əli yaxasındadır;
- İnsana nə gəlsə dilindən gələr;
- İri yağış tez kəsər;
- İş danışıqdan keçər;
- İş içində iş var;
- İş işi açar;
- İş tərs gələndə, xəşil də diş sındırar;
- İşdən qaçan əl açar;
- İşin canını iş alar;
- İşlə, dişlə;
- İşsizlik arsızlıq gətirər;

- Kərə yağından qıl çəkir;
- Kərə yeyən də çıxar yaza, tərə yeyən də;
- Kəsək atana daş atarlar;
- Kiri kir açar, sirri sirt;
- Kişinin alını açıq gərək;
- Qaçacağı el saxlayar;
- Qalan işə qar yağar;
- Qaraltı harada – qərarın orada;
- Qarına gedən qazançdı;
- Qaya dağa arxalanar;
- Qayçı gəzdirdi, iyniyi də itirdi;
- Qaynanalı gəlinin dilinin altında qənd gərək;
- Qazının yanına tək gedən şad qayıdar;
- Qənaət xəzinədi;
- Qılınç yarası dil yarasından yaxşıdı;
- Qılınçdan qaşlıq yaxşıdır;
- Qılınçsız qırğına getdik;
- Qış qışlağın eylər;
- Qız gərək, tez gərək;
- Qız ilə əriştə, qarı ilə əriştə;
- Qız ilə qızıl gizlin gərək;
- Qız səsi, qızıl səsi;
- Qızıl hər yerdə qızıldı;
- Qızıl qızıl gətirər, xəzinə də xəzinə;
- Qızıldan çarıq geysən, yenə adı çarıqdır;
- Qızın dili anasındadı;
- Şirin də, şirin eşit;
- Tez yeriyən tez yığılar;
- Tək Allahın adıdı;
- Yağ ye, yaxada gəz;
- Yağı yalan, qış gerçək;
- Yaxşı əkinçi xərcini yerdən çıxardar;
- Yaxşı igid dayısına çəkər, xatın qız xalasına;
- Yaxşı işçi səliqəsindən tanınar;
- Yaxşılığın axırını Allahdan istə;
- Yaxşılığın əcri gələr;
- Yaxşılıq ayaq açıb gəzəndi;
- Yalan dildən lal dil yaxşıdı;

- Yalın qatına tay axtarır;
- Yalqız qazıya gedən razı gəlir;
- Yanlış da naxışdır;
- Yansın çırağı, gəlsin işığı;
- Yar dərđini yar çəkər;
- Yar getdi, yeri qaldı;
- Yar qadasın yar alar;
- Yara sağalar, yeri qalar;
- Yara yetişəndə deşilər;
- Yayda işləyən, qışda dişlər;
- Yaz əkinçi, qış dilənçi;
- Yaz yağışı tez keçər;
- Yel ilə gələn sel ilə gedər;
- Yersiz gəldi, yerli qaç;
- Yeyiciyə Allah yetirər;
- Zarlıq həqq dərgahında gərək;
- Zəhər gələndə acı qaçar.

Əlbəttə, bu siyahını çox artırmaq olar.

Beləliklə, Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan "dodaqdəyməz" nümunələrin çoxçeşidli olmasının şahidi oluruq. Onların sistemli şəkildə öyrənilməsi, eləcə də gənc nəsillərə təlqin olunması mühüm önəm daşıyır. Çünki görülən işlərin ümumiləşdirilməsi, mövcud baza üzərində tədqiqatların aparılması, onların bir bütöv kimi ortaya gətirilməsi zamanın və reallığın tələbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 220 səh.
2. Şamil Dəlidağ. Dodaqdəyməzlər. Bakı, 1998, 180 səh.3.
3. Xankişi Bəxtiyar. Dağlar məni qocaltdı. Şeirlər. Bakı, Şirvanəşr, 2004, 200 səh.
4. El çələngi (xalq şeirindən seçmələr). Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 248 səh.
5. "Sazlı-sözlü Göycə" (II kitab), Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 368 səh.

